

UN TAST DE LA PREMSA IL·LICITANA DES DE LES PRIMERIES DEL SEGON TERÇ DEL SEGLE XIX FINS A L'ACTUALITAT

Ivan QUESADA BLANES
IECBV

Resum: Anàlisi aproximativa, i en ocasions només a títol de presentació, de la premsa il·licitana (revistes, periòdics, setmanaris o butlletins). Hom diferencia dues clares èpoques (sense comptar l'actualitat, ja que aquesta serà tractada de manera anecdòtica): la primera etapa correspon a les publicacions que gaudeixen d'una major irrupció en la societat lectora (des de *El Agorero* fins als periòdics *Adelante*, *El Obrero*, *Elche Rojo* i *Germinal*) i una segona, vora el 1939 (naixement de *Renacer*), en què s'observa una davallada notable de la llibertat d'expressió i que arrossega, alhora, menor participació social. L'article pretén oferir una visió molt general de la premsa i queda obert a un futur estudi més minuciós en què es tractarà de manera exhaustiva cada publicació.

Paraules clau: premsa, Elx, Pere Ibarra, segle XIX-XX, *El Agorero*

Title: A taste of the Elx press since the beginning of the second third of the nineteenth century to the present

Abstract: We show an estimated analysis of the press in Elx (magazines, newspapers, newsletters or weekly) and sometimes merely a presentation. There are two different periods (we don't deal the current time, this will be treated superficially): the first stage corresponds to the publications that have a major eruption in reading society (for example *El Agorero* and newspapers like *Adelante*, *El Obrero*, *Elche Rojo* and *Germinal*) and a second time around the year 1939 (birth of *Renacer*). Here there is a significant loss of freedom of expression and also a lower social participation. The article tries to offer an overview of the press and in the future we hope to make a thorough study of each publication.

Keywords: press, Elx, Pere Ibarra, century XIX-XX, *El Agorero*

¹ I als components de la qual no podria oblidar-me d'agrair la seua col·laboració. Els textos i les imatges inclosos en l'article han estat extrets també d'aquesta entitat.

1. FONTS

Principalment, per a la redacció de l'article, ens hem ajudat del material consultat a la Biblioteca Municipal «Pere Ibarra» d'Elx (al Pla de Sant Josep).¹ Globalment, l'assessorament bibliogràfic es conforma per periòdics (un nombre considerable de setmanaris), revistes o butlletins, i només tres llibres, la qual cosa significa que la investigació que es presenta s'extrau directament d'un corpus de textos. Per donar suport a la practicitat, també s'ha cercat ajuda en l'apartat teòric mitjançant pocs llibres però ben contundents, que són, per una banda, sobretot per reforçar el segle XIX, el treball d'Antonio Agulló Soler, *Periodismo ilicitano del siglo XIX*; per una altra banda, no podíem prescindir del llibre de Miguel Ors, *La prensa ilicitana: 1836-1980*. Finalment, el llibre de Joan Castaño, *Ilicitanos en la Historia*, ens ha resolt dubtes sobre il·licitans que participaren en part de la premsa que hi reflectim. Això, com suara expliquem, es tradueix en el fet que el treball que elaborem és essencialment pràctic i està redactat sota la valoració personal que extraïem dels textos als qual hem tingut accés.² Ensenms, hem trobat suport en el lloc web que relatem a l'última pàgina així com també a articles publicats en números anteriors de LA REL·LA. Respecte a les instantànies, totes corresponen a fotografies efectuades a la mateixa Biblioteca Municipal. Per tant, aclarit l'eina que ens ha servit de font d'informació, ara entrem directament en la matèria que ens ocupa.

2 DUES ETAPES BEN DIFERENCIADES

Comunament i diària, escoltem per boca dels il·licitans que Elx és un poble especial (al capdavant, la mateixa afirmació que escoltaríem a tota localitat). Entenem que resulta força complicat esquivar la passió que hom sent pel poble d'on és oriünd i aquesta raó explica que molts il·licitans consideren que Elx siga únic. Ara bé, al marge de les passions pobletanes, només fer una ràpida llambregada a la premsa sí que s'ensuma que, almenys, és un poble carregat de creativitat. Si projectem una llambregada durant els anys anteriors a la Guerra Civil (i la mateixa guerra inclosa), ensopeguem amb un Elx que compta amb multitud de revistes, d'opinions i amb un impertorbable bagatge de creativitat literària en forma de contes, poemes, odes i epístoles. Per tant, no identificarem cap contradicció entre els autors que hagen analitzat aquesta franja de temps –no hi ha sorpreses o alternatives en la cronologia–, àdhuc els il·licitans poden estar satisfets de les publicacions en valencià tot i que, com veurem, no es tracta –exactament– d'un valencià normatiu en absolut, aspecte que no sorprén ningú. Tanmateix, a partir de 1939, aquesta realitat inicia una davallada que remata pràcticament en l'anul·lació de premsa (i

² Malauradament, la restauració en procés d'alguns manuscrits ens ha obstaculitzat de presentar-los ací. Una part menor de la informació no la podem presentar més enllà de la bibliografia perquè es tracta de microfilmats. Per tant, desprenen la idea de presentar algunes mostres més de textos i imatges en el futur sempre que, és clar, l'esmentada restauració haja estat executada.

més encara si fem balanç amb l'etapa precedent). Ho comprovem envides al començament del llibre de Miguel Ors, *La prensa ilicitana: 1836-1980*, en què l'autor adverteix que es percep un afebliment en la producció de premsa a Elx, així com també «en el caso de Elche comprobamos cómo desaparece de la Biblioteca Municipal la prensa de 1934 a 1939, a pesar de que seguían publicándose diferentes semanarios entre ambas fechas (coincidiendo curiosamente con la muerte de Pedro Ibarra Ruiz, con lo que desaparece en Elche la ejemplar costumbre de recopilar un conjunto de materiales diversos de gran utilidad para el historiador, en lo que constituye un homenaje casual a su labor)» (ORS 1984: 16). Llavors, fins l'any en què finalitza la Guerra Civil, la premsa local vetllava per una societat progressista, envejable per bé que lluitava en llaor d'unes condicions de treball òptimes, les publicacions que eixien a la llum afavorien la millora de la ciutat no només pel que fa a la conservació i explotació de la cultura, sinó també per la bona convivència i la igualtat d'oportunitats que, en definitiva, conformen la defensa del poble il·licità com a societat de cultura digna.

2.1 Premsa en valencià

Un ingredient especial que estan acostumats a matisar aquells qui investiguen en valencià és el factor lingüístic o, dit més tràgicament, el marginal esmerç del valencià davant els —oceànics— textos de conreu en castellà. El fet de trobar redacció de nivell considerable en la nostra llengua esdevé una tasca feixuga. El valencià, quelcom sòlid en l'antroponímia i l'onomàstica,³ no s'excideix del paper pobletà a què ens té acostumats. Si algun autor empra l'idioma, és per referir-se a localitzacions, festes o per fabricar una broma recursiva (*La Culona*, 1906, amb un caràcter clarament més festiu i anàrquic, actua d'una manera similar respecte a l'idioma). Com a prova, fem-ne un exercici actual i recordem qualsevol negoci proper a casa regentat per estrangers que atenen en castellà però, paradoxalment, el nom de l'empresa està registrat en valencià (i, a vegades, amb errades d'ortografia elementals).⁴

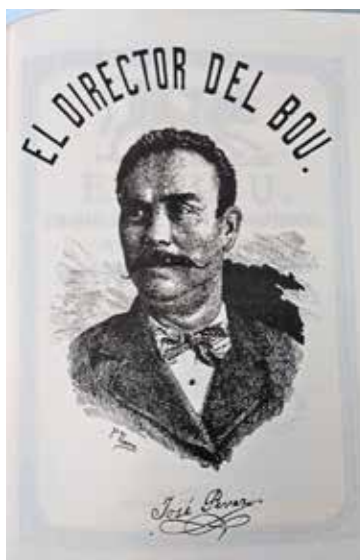

Fig. 1. José Pérez Sánchez, director del setmanari *El Bou*.

³ I tampoc no resulta cert del tot, ja que malgrat que ineluctablement trobem cognoms en valencià, aquestos veuen afectada la seua anatomia amb pinzellades castellanes. Sense anar més lluny, interceptem en la revista *Estilo* el cognom Bru escrit amb titlla (Brú) i així el reflectim en l'apartat en què parlem de l'esmentada revista. Amb tot, s'intueix molt bé la presència del valencià encara que només siga en casos anecdòtics.

⁴ Resta fora de la investigació parlar de les causes que expliquen que el nom de l'empresa siga en valencià, per bé que públicament es coneixen.

El cas invers, inclús amb la utilització del castellà, batega en la redacció de la revista, de la qual, segurament, els il·licitans se senten més orgullosos del seu passat de premsa. Aquest és el cas d'*El Bou*, setmanari, com hom sap, íntegrament escrit en valencià en què –adés parlàvem del nivell– s'aprecia la carència absoluta i reconeguda de la normativa idiomàtica pel mateix director, José Pérez Sánchez, des de la primera pàgina de la publicació del 7 de març de 1885:

El Bou se escriurá en valensiá, ó si es cas tenim algun compromiso, en castellá chapurat; pero nó el valensiá de Valencia, porque si aso ferem nesecitariem demanar tres ú cuatro sens deccsionarios de exa llengua pera podemos aclarir, sino purament el valensiá de la terra d'els datils: y no es esta soles la raó que mos obliga a fero de este modo, sinó qué, mos ham estudiant en denensió, y mos ham persuadit de que som una *encarnella*, comparats en el *pontífice maximo* de la grámatica, el nostre compañero *El Vinalopó*, y la molta finura, cortesía y modals, dels no menos estimats *El Triángul* y *El Talisman*.

Respecte a la voluntat del director, aquesta decisió és totalment lloable, però no deixa de ser una prova més de què la normativa de la llengua materna no s'aprén al mateix nivell que la castellana. Un periòdic escrit en castellà seguint la pronúncia fonètica o farcit de localismes és impensable, fins al punt de resultar una idea ridícula.

3. DE 1836 AMB *EL AGORERO*, PASSANT PER LA INSTAURACIÓ DE LA IMPREMTA A ELX, *EL BOU* I FINS VORA 1939 AMB *ADELANTE*, *EL OBRERO*, *ELCHE ROJO* I *GERMINAL*

Arribats a aquest punt, i amb el risc de ser-hi insistents, hem d'aclarir que el treball no pretén analitzar –però sí escrutar– totes i cadascuna de les publicacions que es llançaren a Elx fins al moment actual. Pretendre de realitzar una anàlisi exhaustiva seria viable, però s'estima que aquesta finalitat no es podria dur a terme en aquest article, entre d'altres raons, per qüestió d'espai. Per tant, el present conreu visualitza la temàtica i contingut dels variats llançaments amb què s'ha nodrit Elx, ja siga el cas de revistes destinades a la literatura (per això parlàvem uns paràgrafs enrere d'un «Elx creatiu») com també esmentarem els periòdics que aborden la sort i l'economia (*Famoso Cabalón* o *Los Negocios*) i política (en són la majoria), anuals (*Festa d'Elx* o *La Rella*), butlletins o setmanaris (*Bilitri*), en vistes a construir una idea general de les publicacions del nostre poble. Dit això, hom pot enquimerar com la creativitat (literatura majorment) és el germanet menor, o siga, de qui menys en compte es té la seua opinió i com la informació sobre l'economia (*Los Negocios*, 1897) interessa més que la generació de sentiments (*Estilo*, 1947). Un exemple d'aquesta afirmació el presenta la revista, o millor dit, el setmanari *El Bou* –que coneixen

tots els il·licitans encara que només siga d'haver-lo sentit mencionar— en les pàgines del qual el lector pot trobar literatura, sobretot poemes, però que no deixa de ser un treball polític que, com hui dia, està concatenat a la crítica econòmica. La resta del contingent editorial és política: les publicacions republicanes d'*El Labrador*, *El Pueblo* o *El Triángulo* (de fet, el darrer nom ja avisa el lector de què llegirà idees republicanes). També existeix la publicació d'*El Eco Liberal*, *El Vinalopó*, *El Obrero* i *Los Obreros*, que presenten articles de caire lliberal, altrament, si parlem de llibertat, estem obligats a esmentar *Elche Rojo* o *La Libertad*, el darrer el podem considerar com el primer llançament anticlerical a Elx. Destaquem entre els anomenats, només com a puntualització, *Nuestro Periódico*, setmanari dirigit per Joan Barceló, com a entitat que no acabaria de definir-se encara que se n'intuïa socialisme, i que tan sols cobrí l'any 1926. Com a publicació anarquista però efímera, *Cultura y Acción* (1930). En el flanc contrari, és a dir, defensors de la dreta i conservadorisme, tindriem a Elx els periòdics *La Opinión* (1931), *Patria* (1932), *El Eco* i *El Radical* (ambdós naixen el 1933). Assenyaem finalment, per la seua naturalesa i per eixir a principis del segle xx, el 1912, un treball exclusivament femení (socialista), que duia per nom, *La Voz Femenina*, que tot i que no arribà a consolidar-se, la intenció era que els exemplars es llançaren cada quinze dies, segons l'epíleg en què distingim fàcilment «Verá la luz los días 1 y 16 de cada mes».⁵⁶

Fig. 2. *El Agorero* (anotació de Pere Ibarra)

⁵ De moment, només podem accedir a l'exemplar per microfilm. En estudis futurs, n'extraurem textos.

⁶ A l'apartat de les conclusions, farem un esment que considereu escaient sobre un *fanzine* feminista de 1997 que, com hom pot comprovar pel nom, resulta més modern i no només per publicar-se gairebé un segle després.

Fig. 3. *El Agorero* (1836)

3.1 La impremta a Elx, la solució al primer obstacle de les publicacions il·licitanes. Comunicació de Don Matías Santamaría

Tot i la frondositat del conreu de premsa il·licitana abans de la guerra, també s'esdevenien anys en què no es generava cap publicació més enllà de pamflets, butlletins o d'altres exemplars que no assaboririen una vida molt llarga, ans al contrari, moltes no superarien unes quantes unitats. De fet, si no fos per l'excel·lent treball de recopilació i arxiu de Pere Ibarra, hui per hui ni tan sols coneixeríem l'existència d'aquestos *papers*. Un altre assumpte que ha de veure amb la dificultat dels llançaments periòdics a Elx és l'aparició de la impremta al poble. Aquesta veuria la llum gràcies a la mà de Matías Santamaría amb la petició que dirigeix a l'Ajuntament el 21 de maig de 1841⁷ i que relatem unes línies més avall. Durant l'absència d'aquesta, les publicacions havien d'imprimir-se a Alacant, factor que obligava els il·licitans a anar un pas enrere respecte d'una ciutat que tinguera la possibilitat d'imprimir al seu nucli.

Don Matías Santamaría. —Vecino de esta Villa y Síndico de su Ilustre Ayuntamiento, tiene la satisfacción de ofrecer a V. S. para que forme época en los anales de la civilización de Elche, las primicias de su establecimiento tipográfico. —No es, Ilustre Señor, el interés el motivo principal de empresa tan difícil y costosa: tiene una parte infinitamente mayor el deseo de rivalizar con los genios extraordinarios, que a fuerza de celos y continuados desvelos, han llegado a operar la notable transformación que ofrece esta

⁷ La data, molt propera a la primera publicació a Elx (1836), no implica que tots els treballs posteriors a la instauració de la impremta s'imprimiren al nostre poble.

Villa, no sólo en lo material, sino también en cuanto a su ilustración. –Entre los monumentos que acreditan uno y otro, faltaba el establecimiento del invento más precioso que los hombres han conocido. –La Imprenta, ese arte que ennoblece al pueblo que lo posee, era lo único que se echaba de menos en esta Villa, para que ocupase el lugar a que por sus circunstancias recomendables puede y debe aspirar. Estaba reservado el día 21 de mayo de 1841, el abrir una nueva era en las páginas de nuestra historia: y al que dice, la gloria de ser el primero que después de 17 siglos que cuenta de existencia esta Villa, establece el arte inapreciable que simboliza el saber y la ilustración. Dignese, pues, V.S. acoger bajo sus poderosos auspicios, este útil establecimiento, mirando con la predilección que acostumbra esta importante mejora, que no pueden ostentar otros pueblos de mayor nombradía, siendo un nuevo blasón que desde hoy deberá añadir a los muchos timbres que decoran la antigua Colonia de los Romanos. –Elche 21 de mayo de 1841. –Matías Santamaría. –Muy Ilustre Ayuntamiento de esta Villa. (AGULLÓ SOLER 1951: 11- 12)

3.2 La premsa fins la Guerra Civil. Els quatre últims periòdics: *Adelante, El Obrero, Elche Rojo i Germinal*

Per tant, si som estrictes amb el llistat de publicacions que es desprén dels llibres amb els quals treballem,⁸ hauríem de tractar en primer lloc el setmanari *El Agorero*, el primer periòdic del qual en tenim notícia i ni tan sols es podia imprimir a Elx perquè no es disposava d'impremta, així doncs, es publicava a Alacant. En les seues pàgines, el lector es nodreix d'articles polítics i fragments literaris. A la fotografia es pot veure, escrit de la mà de Pere Ibarra «año 1836. El Agorero. Número 6 del semanario illicitano, impreso en Alicante. Dura pero necesaria y proporcionada contestación... Por D. Juan Martín Cortés y Fuster á D. José Bru y Piqueres». Aquestes paraules fan referència a l'article que trobarem en les pàgines d'aquest número, el 19 de setembre de 1836. Al mateix plec que es veu a la instantània, el lector també trobarà notícies del 22 i 23 de setembre. Respecte de *Famoso Cabalón*, també s'imprimia a Alacant i l'objectiu d'aquesta publicació era vaticinar la sort, «facultat» de la qual gaudiria «el hombre extraordinario en conocimientos lotéricos Juan Fenoll de Elche» (AGULLÓ SOLER 1951: 18), oimés conegut com a *el tio Poderós*, i la publicació que regentava abraçà un temps relativament llarg de vida per causa de la fama de l'editor (de 1845 fins 1957 més o menys). *El Ilicitano* veurà la llum el 10 de novembre de 1864, també en tindrem un altre amb el mateix nom transcorreguts els anys, que es llançaria entre el 1928 i el 1933. En paraules d'Agulló Soler, un dels millors periòdics d'Elx perquè el seu contingut persegueix la defensa dels interessos materials del poble i el conreu de la literatura, a banda també anota que *El Ilicitano* ho

⁸ Aquesta afirmació està condicionada a futurs descobriments –siguem-hi optimistes– que es pogueren fer, però a dia de hui, tant en la Biblioteca Municipal com amb els llibres que reflectim en la bibliografia, no ensumem cap contradicció entre l'ordre d'aparicions periòdiques i, per conseqüència, nosaltres les respectem fil per randa.

portava a terme perfectament i el seu propòsit «lo cumplió de forma amena y elegante» (AGULLÓ SOLER 1951: 20-21). En aquest periòdic col·laboraren autors coneguts, com José María Buck⁹ o la promesa il·licitana José Pérez Sánchez. Un altre setmanari de ciències que podem destacar és *La Idea*, un setmanari de vora 8 pàgines que naix el 22 de desembre de 1878 i que es publica per última vegada el 22 de juliol de 1879. Dirigit pel periodista Idelfonso Sansano Buyolo, assistim a una publicació de ciències, arts, literatura i interessos materials impresa a Alacant als tallers d'Antonio Reus. En aquest setmanari podem llegir aportacions d'Aurelià Ibarra. El periòdic *El Vinalopó* compta amb la primera publicació el 13 de febrer de 1884 i viurà fins al 14 d'abril de 1886 amb un nombre total de 80 números, també estarà dirigit per Idelfonso Sansano i, conseqüentment, no serà molt diferent de la publicació precedent. Els temes que s'hi aborden són la política, la literatura i els interessos materials. Quant a la creació, com ocorria amb l'anterior proposta periòdica, també trobem personalitats conegudes; així, doncs, el comprador pot llegir una col·lecció de contes anomenada *Cartas a una amiga* de l'autora Milagros Gómez de Navarro i, per part de Pere Ibarra, *Impresiones de un viaje a París*. Arribats a aquest punt, hem d'avisar que la quantitat de premsa que trobem en aquesta franja de temps fins a la Guerra Civil és una balquena respectable de publicacions, però que malauradament no podem descriure en totalitat per raons d'espai; ara bé, les esmentem com a mínim i en destaquem algunes per creure que ho mereixen,¹⁰ sobretot *El Bou*, perquè, entre d'altres causes lloables com és el contingut, també ens interessa l'aspecte idiomàtic. Així doncs, seguint l'ordre tenim *El Triángulo*, dirigit per Juan de Mata Coquillat, publicat entre el 1884 (setembre) i el 1886 i del qual aportem una imatge més avall. El periòdic defenia els republicans (potser això explica el nom del periòdic) i els interessos populars. El següent, així com també d'altres, imprés a l'establiment d'Antonio Reus, seria *El Talismán*, dirigit per Jerónimo Ruiz Selva, apareix el 4 de març de 1885 i treballa principalment la política i la literatura. L'existència de la publicació no pogué superar els quatre mesos de vida.

Ens detenim una miqueta més en la publicació que presentem tot seguit: *El Bou*. *El Bou*, amb el subtítol *Semanari polític, satíric independent*, és el màxim exponent de la premsa il·licitana en valencià dins del marc que hem destacat com a ric en publicacions periòdiques. La data d'aparició és el 7 de març de 1885 i se'n publicaria un cada setmana des del primer mes de publicació arribant així a assolir una periodicitat (regularment dissabte de vesprada o diumenge de matí) seriosa, per bé que la fam editorial del director, José Pérez Sánchez, no cessaria ni tan sols amb la mort de la seua germana, Dolores Pérez de Pérez, a qui dedica una esquela en el mateix setmanari. La segona època –la primera acaba el 1886– del setmanari fou de 1894 a 1895.

⁹ En realitat, participà en molts periòdics posteriors, com és el cas d'*El Pueblo de Elche* (1899) o *La Semana* (1905) fins a *Nueva Illice* (1913-1927).

¹⁰ Recomanem, per a qui n'estiga interessat, principalment el llibre de Miguel Ors que anotem a la bibliografia i que, malgrat no estar a la venda, pot consultar-se a la mateixa Biblioteca Municipal «Pere Ibarra».

L'autor, fuster i periodista, vetlla clarament pel valencià i demostra molt d'interès per la literatura. Al capdavant, es tracta d'un setmanari satíric principalment de contingut polític i exclusivament per a Elx «perque *El Bou* el volem pera divertimos aquí en Elch» i un tiratge de vora 1.000 exemplars (1.200 en ocasions). La proliferació de l'autor anava més enllà del món editorial, ja que també fou autor de composicions teatrals, com *Remedio contra las deudas*, *Quelo Pipa* i el famós sàinet que es conta en la llar familiar de *Tio, jo vull ser gos* (CASTAÑO 1987: 156-159).

El setmanari *El Pueblo de Elche* (1899-1904), tot i que Elx compta amb altres llançaments, però destaca aquest setmanari en primer lloc perquè no pertany amb exclusivitat a una única persona i això enriqueix la ideologia de la publicació, per bé que la redacció s'articula per homes que ocupen la seua vida amb afers variats, és a dir, l'equip es compon pel mestre i pedagog d'Orxeta, Àngel Llorca,¹¹ impulsor de l'educació pública, l'advocat Rafael Ramos Bascuñana o Francisco Antón, entre d'altres.

Fig. 4. *Elche Rojo*, *Semanario comunista defensor de las masas obreras y campesinas*, any 1, número 6.

¹¹ Per a més informació sobre Àngel Llorca, *vid.* Maite COVES - Vicent F. SOLER, «L'aportació pedagògica d'Àngel Llorca a la ciutat d'Elx (1889-1907)», *LA REL·LA*, 19 (2006), p. 161-194.

Els quatre periòdics que tanquen l'etapa més generadora de publicacions són *Adelante*, *El Obrero*, *Elche Rojo* i *Germinal*, treballs dels quals destacarem sobretot els dos darrers.

3.2.1. Setmanari *Germinal*

El setmanari *Germinal*, «Órgano de la federación local de sindicatos únicos» –semanario portavoz de la Federación Comarcal–, deixa clar des del segon número, que és el primer al qual hem pogut accedir (14 de novembre de 1936), la seua ideologia amb titulars com «Trabajadores: nuestra consigna es esta. Aplastar al fascismo y hacer la Revolución». Amb frases com aquesta, s'intueix nítidament que s'ocupa de la política no només a nivell local, per bé que també tractarà aspectes de la capital; a més a més, també publicarà peces poètiques, moltes a càrrec de José Vicente Peral, de caire melangiós. El setmanari sempre es mostrarà al costat de la suor de l'obrer i l'animarà perquè malde la seua situació davant del patró, un exemple és el titular que llegim del 21 de novembre de 1936: «Trabajadores: Luchad contra vuestros explotadores y tiranos». El lector també podrà delitar-se amb frases i dites famoses així com també ocorria en d'altres revistes que hem descrit o que descriurem. El periòdic assoleix un flaire de germanor entre la comunitat antifeixista, de fet, ens crida especialment l'atenció l'article d'Antonio Calabuig del 23 del novembre de 1936, i publicat a *Germinal* el 5 de desembre del mateix any, dedicat a l'esma i a les imprescindibles dones: «¡A vosotras, mujeres villenenses!» de la secció *Desde el frente de Granada* i del qual tenim la voluntat de destacar les següents línies:

A vosotras mujeres villenenses, que supisteis ponerlos a la altura de las circunstancias, luchando al lado de vuestros compañeros, de vuestros esposos, de vuestros hijos y que con vuestra presencia y ejemplo les alentabais (...) y obrabais como verdaderas luchadoras (...) Recuerdo con cuánto entusiasmo y con cuánta decisión, formabais en la vanguardia de cuantas manifestaciones se celebraban en esa tierra, durante los tiempos negros de la República. Con qué ardor entonabais los himnos revolucionarios (...) Vosotras arrojasteis de sus claustros a esas «vírgenes», que todo lo daban por su Dios (los curas); a esas «vírgenes», que se entregaban en cuerpo y alma al «sacrificio», llevando una vida de «privaciones». (...) Luchad sin descanso hasta el último momento: hasta conseguir el triunfo de la Revolución.

Articles del caire d'aquest era el que podíem llegir per 15 cèntims l'exemplar i, passats els números, veuríem també millorat el logotip del setmanari així com també la redacció dels articles.

3.2.2. *Elche Rojo*

La publicació respondrà a les màximes que es desprenen del nom del periòdic, o el que és el mateix, el lector es troba davant un setmanari comunista, defensor de la massa obrera i camperola, voluntat

Fig. 5. Capçalera del 14 de novembre de 1936, any I, núm 2.

Fig. 6. Capçalera del 31 de juliol de 1937, any II, núm 39.

republicana, energia contra els feixistes i l'adveniment de la guerra: «¡La Guerra Mundial viene» (24 d'abril de 1937). De fet, hom podrà interceptar titulars semblants a mesura que passaran les setmanes. Escriuran autoritats com José Díaz i Dolores Ibarruri. Respecte a la literatura, es respira la mateixa il·lusió de vèncer que s'ensuma dels articles. I és que molts titulars resulten corglaçadors: «Somos el Ejército de la paz, pero estamos dispuestos a devolver GOLPE POR GOLPE». A continuació es destaca una selecció de l'article de Manuel Navarro Yago –del frente de Carabanchel–, «capitán de la 2ª Comp. del primer Batallón de la 42 Brigada Mixtas», que pot resultar interessant i que descriu molt bé què és el *Batallón Elche*:

Al principio, en su formación, fué un conjunto de voluntades ideológicas que sin pensar más que en el sagrado deber de aplastar al fascismo, se enrolaron con el nombre de Milicianos (...) para marchar a los frentes a darle la batalla merecida a las hordas de los perjuras y traidores generalotes, que se levantaron en armas, para sumirnos más en la indigencia, la esclavitud y la injusticia (...) hoy, convertidos en Soldados de nuestro heroico EJERCITO POPULAR, le decimos al Gobierno que por este frente que defendemos el fascismo NO PASARA, porque somos incansables de batalla y sacrificio, y esta ejemplar abnegación nos acompañará hasta que le hayamos dado el zarpazo mortal y definitivo, primero a nuestros enemigos internos y después a los ejércitos mercenarios alemán e italiano (...) ¡Por nuestra cercana y rotunda victoria! (...) ¡Viva nuestro glorioso BATALLON ELCHE!

Incloem la imatge que correspon a la publicació del periòdic *Elche Rojo* del 22 de maig de 1937, sisè número del primer any.

4. PREMSA ANECDÒTICA I EN CASTELLÀ DURANT EL FRANQUISME

La davallada de les publicacions periòdiques no implica necessàriament l'afebliment de les energies dels autors il·licitans a l'hora de mostrar llur creativitat sobre el paper. No podem parlar, nogensmenys, de quantitat i, en un cert mode, seria un exercici de falsa benastrugança afirmar que la qualitat de les peces poètiques, relats o articles d'opinió poguera emmarcar-se. Ara bé, abordem el factor de la davallada com a element col·lectiu, volem dir, no trobem una revista que per totes les seues condicions, –deixem a banda *Festa d'Elig*– pugua ser catalogada com a única i imprescindible, però això no vol dir que no es localitze algun text dins d'una publicació col·lectiva que no siga digna de recordar. Sense anar-hi més lluny, i com veurem en uns paràgrafs ulteriors, a les *ordres* de Juan Serrano García es publiquen a títol pòstum unes peces de Miguel Hernández. Escrivim entre guions que la revista *Festa d'Elig* (o *Festa d'Elx*) encara és viva i continua apareixent cada any per a informar-nos sobre els nostres trets culturals, costumistes, consuetudinaris, dit d'altra manera, sobre el *Misteri d'Elx* o la *Festa* i els pregons (especialment, destacariem el pregó de José María Pemán de l'any 1944). Es tracta d'una publicació que ha passat per diferents fases: literatura, turisme, etc.¹² El cas d'aquesta revista i d'*Estilo* –llançaments certament incomparables i que tan sols emprem ací per fer una comparació lleument puntual– és un dels exemples que tractàvem sobre el valencià discriminat exclusivament per a antroponímia, onomàstica i, segurament, en aquest cas, idiosincràsia (centrem l'afirmació en aquesta dècada, la dels quaranta, i no en l'actual).

Així doncs, per encetar l'època de menor publicació periòdica, hem establert la marca fronterera que divideix les dues franges que proposem

¹² Sobre les etapes de la revista *Festa d'Elig/Elx*, és imprescindible l'article de Joan CASTAÑO, «*Festa d'Elig/Elx*: cinquanta anys d'una publicació il·licitana», *Festa d'Elx*, 44 (1992), p. 59-71. Sobre els continguts d'aquesta publicació en els anys de la postguerra, *vid.* Jordi BERMEJO, «*Festa d'Elig* 1942-1953. De la Jerusalem espanyola a les visions perifèriques», *LA REL·LA*, 21 (2008), p. 51-70.

al llarg de l'estudi després de 1939, és a dir, la que és posterior als quatre periòdics assenyalats i el naixement de *Renacer*. Aleshores, després dels periòdics *Adelante*, *El Obrero*, *Elche Rojo* (tot i que aquesta publicació hi reapareixerà) i *Germinal*, és el moment de dir que la premsa política a Elx, com a mitjà d'expressió lliure, mor. El primer llançament que pertany a l'esmentat espai de temps serà, com anotàvem unes línies enrere, el setmanari falangista *Renacer*. Dins d'un panorama en què la vida de les publicacions és breu i molt marcada, no sorprèn a ningú aquest nom de *Renacer* com a entitat enaltidora de l'expansió franquista. Naix el 1939 i ho fa en un moment en què la premsa política desapareix, llevat de l'única excepció de la impressió d'*Elche Rojo*, però llançat a la societat de manera clandestina, així i tot, gaudiria de vora dos anys de vida (1943-1945). El panorama que ens deixa reflectit Elx quant a la política és aquest, altrament, si atenem a la vida literària dels treballs periòdics, aquesta manté una retirada amb la debilitada publicació política. Emperò, no resulta només tràgica la carència de treballs editorials, sinó també la desvinculació de la societat (opinió, expressió, creativitat, ideologia) amb la premsa. Un altre ingredient al plat del pessimisme, s'hi afegeix en veure com ja no es genera una premsa pròpia, sinó que els successos il·licitans passen a publicar-se per part d'altres fonts de fora, com el cas de Múrcia o Alacant. Tot allò que es vulga saber sobre la vila il·licitana s'haurà de consultar als periòdics provincials que ens acompanyen en l'actualitat: *Información* i *La Verdad*. Concloentment, això es tradueix en una societat fleuma de forces, incapaç de produir les seues pròpies publicacions –legalment, volem dir– i amb una pèrdua d'identitat preocupant. No oblidem, també, les noves normes d'impressió –un camp en el qual ara no és adient entrar– o la desaparició de documentació de la Biblioteca, com avisa Ors al seu llibre. En poques paraules, es pot saber més d'Elx llegint la premsa que ocupa la franja de 1836 a 1940, que no pas de 1940 fins anys precedents a 1980.

A continuació ressaltem dos llançaments, un setmanari estudiantil i una revista anual (només amb un únic exemplar). El setmanari és *Bilitri* (1943-1944) i la revista és *Estilo* (1947).

4.1. Setmanari *Bilitri* (1943-1944)

El setmanari estudiantil *Bilitri*, nom que fa copsar alguna referència sobre el que llegirem,¹³ capta l'energia juvenívola del perfil de l'estudiant que es veu amb la força suficient per a canviar les normes, però alhora assotat pel pessimisme: «En estos días precedentes a las vacaciones, lógicamente debían de ser para formar castillos en el aire en nuestras, en general, vacía cabecitas, se ven éstas obligadas, mal de su agrado a llenarse, aunque solo momentáneamente, de ecuaciones, logaritmos, parentescos históricos, principios de Arquímedes, o de Pascal, lenguas

¹³ Un *belitre*, després d'una etimologia que no és escaient de destacar-hi, acaba per significar persona de censurables intencions. En el cas del setmanari, segurament vol significar «alumne de primer curs».

extranjeras»; i llegim finalment: «¿Dónde poner los cimientos para los castillos? Sin embargo, frente alta, nuestro espíritu es la alegría y no se debe amedrentar por esas menudencias insignificantes que son los exámenes». Els primers exemplars són de final de 1943 i durant unes quantes setmanes la temàtica resultarà nadalenca. Amb un castellà disfressat d'adult, el lector assisteix a les preocupacions que envolten el món estudiantil, principalment, exàmens, vacances, esports i la denúncia de la monotonia. Una actitud que, al capdavant, és l'esperable per part dels joves en procés de formació.

Amb un aspecte més general, els alumnes presenten aforismes i frases d'autors famosos o notícies sobre nous descobriments. Ambdós apartats són concisos i, en el cas de les últimes notícies, aquestes a penes estan argumentades, més aviat cerquen impactar en el lector.

4.2. Revista *Estilo* (1947)

La revista *Estilo*, impresa per Lucentum, al carrer Quintera número 27 d'Alacant, és un treball del gener de 1947 redactat íntegrament en castellà i majorment de conreu literari. La publicació està sota la direcció de Juan Serrano García, que a banda de la condició de director també aportarà textos al cos de la revista, i en la qual col·laboren els autors Luis Chorro, Adrián Santamaría, Ángel Balbuena Prat,¹⁴ Juan Orts Roman, Rogelio Buendía, Francisco Carro Pato, Antonio Brú,¹⁵ Salvador Jiménez, María Teresa Lasserrot, Carlos Fenoll, Manuel Molina, Vicente Ramos Pérez, Julián Andugar, Santiago Moreno, Juan Sansano, Rafael Rodríguez Botella, José Albi, José Antonio Martínez, Carlos Talamás, José María Partera (de qui sabem el seu nom perquè apareix al sumari però, estranyament, no signa el seu text «Las siete noches de la casa sin dueño» de la secció *Nuestro folletín*; a més a més, el text esdevé incomplet, ja que podem llegir al final d'aquest la paraula *continuará*), Sergar (autor que presentarà breus ressenyes de llibres), J. Valera Montoro i Pascual Micó. Trobem en la mateixa revista poemes d'autors ja perits, sense anar-hi més lluny, del nostre poeta Miguel Hernández, així com també homenatges al poeta oriolà. Poques, encara que considerem escaient esmentar-ho, són les referències a Bécquer o Campoamor.

S'enquimera de manera nítida com alguns autors es coneixen entre ells en fer-se lloances mitjançant els seus textos: un exemple clar és el poema dedicat al mateix director de la revista. La passió per Elx embolcalla tota la publicació i el valencià, a aquestes altures de l'article, no cal especificar en quins casos podem identificar-lo.

5. RELACIÓ DE PUBLICACIONS I DATES

La següent graella està basada en la informació de la pàgina de la Càtedra Pere Ibarra que destaquem a la bibliografia i de la cronologia

¹⁴ Ens sobta que el cognom *Balbuena* aparega escrit de dues maneres diferents (*Balbuena* i *Valbuena*), segons si mirem l'apartat dels col·laboradors o al dessota del text.

¹⁵ Explicàvem anteriorment que apuntem el cognom, si fa no fa, com el trobem escrit.

Fig. 7. Revista *Estilo* (1947), número únic. Presentació del que serà la revista *Estilo* en paraules de Luis Chorro.

que desprenem dels autors que adjuntem a la bibliografia. Tanmateix, com que no està copiat fil per randa, s'intercepta alguna mínima diferència que cal tenir-ne present.

Publicació	Data
<i>El Agorero</i>	1836
<i>Famoso Cabalón</i>	1857
<i>El Ilicitano</i>	1864
<i>La Idea</i>	1878-1879
<i>El Vinalopó</i>	1884-1886
<i>El Triángulo</i>	1884-1886
<i>El Talismán</i>	1885
<i>El Bou</i>	1885-1886 i 1894-1895
<i>La Tranca</i>	1885
<i>El Obrero</i>	1886
<i>La Caña y el Cavallet</i>	1886
<i>Los Obreros</i>	1886
<i>El Látigo</i>	1886
<i>Calendura y Calendureta</i>	1886
<i>La Rata</i>	1886
<i>La Libertad</i>	1887-1888
<i>La Bomba</i>	1888-1889

<i>El Labrador</i>	1888-1891
<i>El Eco Liberal</i>	1891
<i>El Pueblo</i>	1891
<i>El Barullo</i>	1892-1893
<i>Los Negocios</i>	1897
<i>La Patria</i>	1898
<i>La Carmen</i>	1898
<i>El Pueblo de Elche</i>	1899-1904
<i>La Voz de la Verdad</i>	1902
<i>Gente Nueva</i>	1903-1904
<i>El Buzón</i>	1904
<i>Justicia</i>	1904
<i>El Crepúsculo</i>	1904
<i>Hojas Morales</i>	1905
<i>La Industria y el Pueblo</i>	1905-1906
<i>La Semana</i>	1905-1907
<i>La Culona</i>	1906
<i>La Araña</i>	1906
<i>Heraldo de Elche</i>	1907-1908
<i>La Acción</i>	1907-1908
<i>Trabajo</i>	1908-1924
<i>¡Ande el Movimiento!</i>	1908-1911
<i>Democracia</i>	1909-1910
<i>El Tío Paco</i>	1909
<i>La Perla</i>	1909-1910
<i>La Libertad</i>	1910-1920
<i>La Defensa</i>	1911-1931
<i>La Voz del Pueblo</i>	1911-1912
<i>La Razón</i>	1912-1913
<i>El Descorchotaponamiento</i>	1912
<i>La Voz Femenina</i>	1912
<i>Liberación</i>	1912
<i>Nueva Illice</i> ¹⁶	1912-1927
<i>El Fomento</i>	1915
<i>Gente Joven</i>	1917
<i>La Lealtad</i>	1917-1918
<i>El Popular</i>	1917
<i>Los Pueblos</i>	1919-1921
<i>El Cervantino</i>	1920
<i>Industria</i>	1921-1922
<i>Colección Illice</i>	1921-1952
<i>Tiempos Nuevos</i>	1922

¹⁶ L'any de naixement del periòdic pot dur palesament a confusió per bé que en la setmana del 4 de maig de 1919 llegim a un lateral que es tracta de l'any setè. Segons això, el periòdic naixeria l'any 1912.

<i>El Papagayo</i>	1923-1925
<i>Renovación</i>	1923-1925
<i>Juventud</i>	1925-1926
<i>El Mercantil</i>	1925
<i>Levante</i>	1925-1927
<i>El Obrero</i>	1925-1938
<i>Amanecer</i>	1925-1931
<i>Elche Deportivo</i>	1925-1926
<i>Nuestro Periódico</i>	1926
<i>Elche</i>	1927-1933
<i>Vida Agraria</i>	1928-1931
<i>El Illicitano</i>	1928-1933
<i>El Popular</i>	1930
<i>El Pueblo</i>	1930
<i>Cultura y Acción</i>	1930
<i>La Opinión</i>	1931
<i>Patria</i>	1932-1933
<i>El Eco</i>	1933-1936
<i>El Radical</i>	1933
<i>Elche y sus fiestas</i>	1935
<i>Germinal</i>	1936-1937
<i>Adelante</i>	1936-1938
<i>Elche Rojo</i>	1937-1939; i clandestinament 1943-1945
<i>Renacer</i>	1939
<i>Festa d'Elig/Elx</i>	1942
<i>Bilitri</i>	1943-1944
<i>Boletín de A. C.</i>	1945-1947
<i>Combate</i>	1946-1947
<i>Estilo</i>	1947
<i>Illice</i>	1957
<i>Elche CF</i>	1959 ¹⁷
<i>Gaceta Illicitana</i>	1963-1964
<i>Elche</i>	1969-1971
<i>Tabala</i>	1978
<i>Canfali</i>	1978
<i>Poema Joven</i>	1979
<i>La Tramoia</i>	1982
<i>Rampallá</i>	1982
<i>L'Encarnella</i>	1983
<i>La Rella</i>	1983

<i>Baix Vinalopó</i>	1983
<i>El Perfil de la Dama</i>	1986
<i>La Guía</i>	1986
<i>El Periódico de Elche</i>	1987
<i>La Glorieta</i>	1987
<i>Salves</i>	1989
<i>El Setiet</i>	1990
<i>Arte y Calzado</i>	1991
<i>Agenda Comercial</i>	1991
<i>Publitoral</i>	1993
<i>El Fardatxo</i>	1993
<i>Hoy</i>	1993
<i>Qué te pasa</i>	1994
<i>La Karretilla</i>	1994
<i>El Tempir</i>	1994
<i>Elx la utopía realizable</i>	1996
<i>Apuntes de la Ciudad</i>	1996
<i>Elche C. F. S. A. D.</i>	1997
<i>Integración</i>	1997
<i>Vaginas ruidosas</i>	1997
<i>Guía d'Elx</i>	1998
<i>La Veu del Barri</i>	1998
<i>Casal Jaume I d'Elx-Baix Vinalopó</i>	1998-2009
<i>Calendura</i>	1998-2002
<i>Cruz de Guía</i>	1999
<i>Guia de l'Albà d'Elx</i>	1999
<i>El Cuá</i>	1999
<i>La Caída</i>	2000
<i>Comerciantes de Elche</i>	2000
<i>Junts</i>	2001
<i>Amics</i>	2001
<i>Construcción y Vivienda</i>	2001
<i>Gacetilla Literaria</i>	2001
<i>Todo Elche</i>	2001
<i>Ser Solidario</i>	2001
<i>San Crispín</i>	2002
<i>Pandereta</i>	2002
<i>Revista Taller del Centro Social de...</i> (revista de tallers literaris)	2002
<i>Voceu</i>	2003
<i>Noticias Elche</i>	2004
<i>Quiles Magazine</i>	2004

¹⁷ En realitat, es tracta d'un butlletí informatiu que homenatja l'ascens de l'Elx a Segona Divisió.

<i>Dónde Vamos</i>	2004
<i>Anawin</i>	2004
<i>El Crisol</i>	2004
<i>La Veu</i>	2004
<i>Metro Elche</i>	2005
<i>El Puente que nos une</i>	2005
<i>Blauhaus</i>	2005
<i>Talshajar</i>	2005
<i>Palmitos al Natural</i>	2006
<i>Vivir en Elche</i>	2006
<i>D'Elx</i>	2006
<i>Retratos Magazine</i>	2007
<i>El Picudo Blanco</i>	2007
<i>Elx Festes</i>	2008
<i>Illicitano Ausente</i>	2009
<i>Heraldo</i>	2009
<i>El Megáfono</i>	2011
<i>Elche Total</i>	2012
<i>Avinentesa</i>	2014
<i>Pedanies</i>	2014

6. CONCLUSIONS

Podem avançar que en futurs articles dedicarem més temps a revistes i altres publicacions que haurien d'haver gojat de més espai en el present treball, però que queden fora perquè, com hem explicat, preteníem destacar els aspectes menys coneguts de la premsa il·licitana comunament. És el cas, per exemple, de *La Tabala* (1978), dirigida per Enrique Fernández, una revista ben fornida de literatura o, com llegim a la portada, una *Tertulia literaria* d'excel·lents expectatives, densa, respectuosa amb l'idioma tot i els pocs articles en català i amb figures destacades com Vicente Alcántara i Andreu Morell. La publicació llueix un sumari ampli i miscel·lani que per força mereix una anàlisi més exhaustiva. Així mateix, oimés tractarem aportacions al feminisme més enllà de *La Voz femenina* (1912) com serà el cas del fanzine *Vaginas ruidosas* (1997), editat per Soraya Molina i Adrián Rebollo. Es deixa al contingent revistes com *Mañana Ceniza* de l'Associació Mala Barraca i de similars que esperen en un embalum a ser tractades.

L'atenció que es dedica a les publicacions presentades durant l'article no és pas equànime, però a pleret, amb més articles, és una tasca que podrà assolir-se –en som insistents amb el tema i més que hi hauríem de ser-ho–. Principalment, ens hem basat en les publicacions destinades als obrers i alguna revista en valencià. En afirmar açò, també ens referim que l'estudi no s'ha centrat en l'actualitat, ja que, per exemple, no s'ha cobert

Fig. 8. Tres símbols il·licitans.

informació sobre revistes actuals o els periòdics que podem comprar cada dia, com tampoc no reflectim analíticament la premsa, per exemple, dels anys 80. El que es pretenia era destacar, precisament, allò que calia traure a la llum per ser menys conegut, aleshores no té sentit ressenyar revistes conegudes pertot arreu d'Elx. Ben fermat esdevé que la premsa abans de la guerra és motiu d'orgull per als il·licitans per la glèria exultant de publicacions que gaudia el poble, fins al punt que seria impensable d'analitzar àmpliament totes les obres periòdiques conreades a Elx. També ens veiem obligats a avisar que cap la possibilitat que una persona o grup de persones redactara fulls per compte propi i aquestos no fossen publicats si fa no fa com entenem actualment que ha de ser registrada una publicació. Aquesta hipòtesi que relatem podem vincular-la al llançament de *La Rata*, una redacció sobre un grup d'amics que quedaren per dinar a aquell barri i que poca cosa més se'n pot dir, però que esperem poder saber-ne més algun dia.

La decantació ideològica més redundant de tot el cos de la present redacció ha estat inevitablement bolcada cap al món obrer, però això no ha estat en absolut una decisió pròpia, sinó que s'ha esdevingut per inèrcia, ja que la majoria de textos que hem localitzat als periòdics, resaven contra els feixistes, aspecte que ens fa confirmar el color de la ideologia d'Elx. Evidentment, parlem de les publicacions anteriors a la Guerra, perquè com ja hem relatat, l'any 1939 mor la llibertat d'expressió i també la premsa política com a tal. A partir de *Renacer* ja

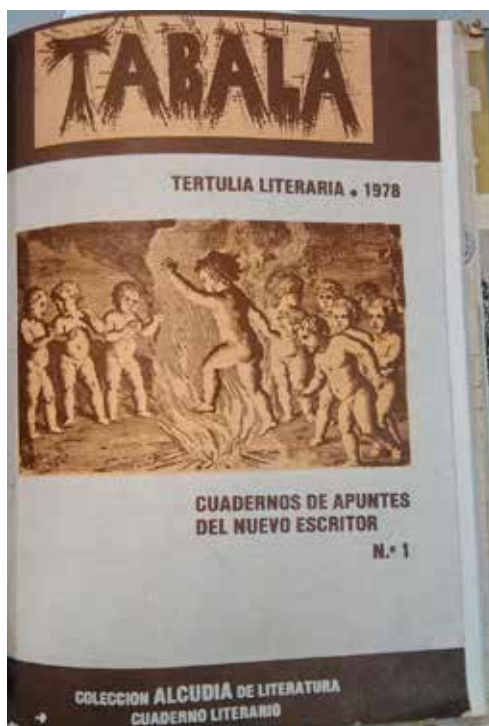

Fig. 9. *Tabala. Tertulia literaria* (1978)

no trobem color polític en el sentit de poder escollir mentalitat i valorar opinions, perquè només n'hi havia una i era impensable qualsevol publicació LEGAL que defengués les premisses proletàries.

Globalment, diferenciem les dues èpoques destacades i si en fem balanç aprofitant la graella exposada anteriorment, observem com la premsa il·licitana, adés siga focalitzada en centres comercials, adés esdevinga pertanyent a un barri, només té una direcció, que és endavant. La necessitat per expressar-se i crear, així com l'estudi científic o l'establiment d'estadístiques són una realitat que fa anys que s'efectua al nostre poble i que demostra l'orgull de la identitat il·licitana.

7. BIBLIOGRAFIA

- AGULLÓ SOLER, Antonio (1951), *Periodismo ilicitano del siglo XIX*, Librería Atenea, Col. «Illice» (segona època, núm. 1), Elx.
- CASTAÑO GARCÍA, Joan (1987), *Illicitanos en la Historia*, Radio Elche, Elx.
- Cátedra Pedro Ibarra*, <<http://www.elche.me/cronologia/prensa-illicitana-1836-2011-0>>, Universitat Miguel Hernández, Elx, última consulta: 22-08-2014.

ORS MONTENEGRO, Miguel (1984), *La prensa ilicitana: 1836-1980*. Publicaciones de la Obra Social y Cultural de la Caja de Ahorros Provincial de Alicante, Alacant.

8. CORPUS DE TEXTOS¹⁸

El Agorero (1836), núm 6, 22 i 23 de desembre.

Bilitri, novembre de 1943.

Boletín informativo Centro Experimental de EGB (1974), núm 5.

El Bou (1885), 7 de març.

El Cervantino (1920), núm 1, any I, 9 de maig de 1920.

La Culona (1906).

El Descorchotaponamiento (microfilm).

Elche y sus fiestas (1935), núm. 1.

Estilo (1947), núm. 1.

Germinal (1936), 14 de novembre, any I, núm 2.

La Idea (1878), 22 de desembre.

El Ilicitano

Nueva Illice (1917), núm. 267, 25 de març.

El Obrero (1925-1938)

PROEZA, Homenaje al Elche CF (1959), núm. 27.

La Razón (1912-1913).

Elche Rojo (1937), 22 de maig.

La Tabala, Tertulia Literaria: cuadernos de apuntes del nuevo escritor (1978), núm. 1.

El Tío Paco (1909).

La Voz Femenina (1912), núm. 1 (microfilm).

¹⁸ Només relatem el primer número consultat de cada publicació per motius d'espai. Les publicacions estan escrutades per ordre alfabètic. No es té en compte l'article determinat, així doncs, s'arranja el llistat a partir de la paraula immediata a l'article.